

**DAVLAT PENSIYALARINI HISOBLASH, TAYINLASH VA TO'LASH
MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH****Ibragimova Mohinur Alimqul qizi ¹**¹ Toshkent Bank moliya akademiyasi magistranti**MAQOLA
MA'LUMOTI****ANNOTATSIYA:****MAQOLA TARIXI:**

Received: 27.12.2024

Revised: 28.12.2024

Accepted: 29.12.2024

KALIT SO'ZLAR:

*Pensiya, pensiya
ta'minoti, ijtimoiy nafaqa,
konsepsiya, ijtimoiy soha,
ijtimoiy adolat, sug'urta
badali, imtiyozli
pensiyalar, mehnat staji,
demografik omillar,
jamg'arib boriladigan
pensiya, nodavlat pensiya
ta'minoti.*

Ushbu maqolada, fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish tizimida pensiya ta'minotining o'rni, Taraqqiyot strategiyasida pensiya ta'minoti tizimini rivojlantirish bilan bog'liq yo'nalishlar, pensiya tizimini isloh qilish Konsepsiyasini ishlab chiqish bo'yicha chora-tadbirlar dasturining ahamiyati ochib berilgan hamda ilmiy xulosa, taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

KIRISH. Pensiya ta'minoti tizimi aholining mehnatga layoqatsiz va muhtoj qismining turmush darajasini oshirishga yo'naltirilgan iqtisodiy, huquqiy, ijtimoiy va tashkiliy tavsifdagi chora-tadbirlarning amalga oshirilishini nazarda tutadi. Fuqarolarni keksalik davrida kambag'allikdan himoyalash, mehnat faoliyati tugashi bilan pensiyaga chiqish oldidan to'lanadigan ish haqi miqdoriga mutanosib tarzda belgilangan muayyan miqdordagi kafolatlangan daromadni ta'minlash, bu daromadni kelajakda turmush darajasining pasayishidan himoyalash kabilar pensiya tizimining asosiy maqsadlaridandir. Qolaversa, pensiya tizimining barqaror amal qilishi jamiyatda ijtimoiy barqarorlikning garovi hisoblanadi va aksincha, pensiya ta'minotining nobarqarorligi kuchli ijtimoiy xavfni yuzaga keltiradi. Shu nuqtai nazardan har qanday mamlakat ijtimoiy siyosatining eng muhim vazifalari tarkibida pensiya tizimini isloh qilish muhim ahamiyat kasb etadi. 1990-yillarning boshidan buyon aksariyat Sobiq Ittifoq mamlakatlarida tarkibi va qamrovi jihatidan turli xildagi pensiya islohotlari amalga oshirildi. Qozog'iston, Rossiya va Boltiqbo'yi mamlakatlari hozirda pensiya islohotlarining ikkinchi bosqichini amalga oshirishmoqda, boshqa mamlakatlarning ko'pchiligi islohotlarning dastlabki bosqichidayoq pensiya ta'minotida jiddiy va keng qamrovli islohotlarni amalga oshirganlar (Ukraina,

=====

Turkmaniston, Armaniston va Ozarbayjon). “Mazkur davlatlar kesimida tahlil qiladigan bo’lsak pensiya yoshini oshirish borasida birinchilardan bo’lib Litva (1995 yil), so’ngra Moldaviya va Qozog’iston (1998 yil), Armaniston va Tojikiston (2001 yil), Ozarbayjon (2010 yil), Ukrainiya (2011 yil), Belarusiya, Rossiya va Estoniya (2017-2018 yillar) davlatlari pensiya islohotlarini amalga oshirishgan”.

Hozirgi kunda O’zbekistonning pensiya tizimida ham keng ko’lamli islohotlar amalga oshirish jarayonlari olib borilmoqda. 2022-2026 yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasida pensiya ta’minoti tizimini rivojlantirishga oid belgilangan maqsadlar quyidagilar:

53-maqsad: Aholi uchun majburiy ijtimoiy kafolatlarni ta’minlash, ehtiyojmand qatlamlarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish.

54-maqsad: Pensiya ta’minoti tizimini takomillashtirish. Fuqarolarning pensiya miqdorlari mamlakatning iqtisodiy ko’rsatkichlariga muvofiq izchil oshib borishini ta’minlash. Xalqaro tamoyil va standartlarga muvofiq ko’p bosqichli va davlat tomonidan kafolatlangan pensiya ta’minoti tizimini joriy qilish. Fuqarolardan ortiqcha hujjatlar talab qilmasdan idoralararo elektron ma’lumot almashinuvi asosida pensiya tayinlash tizimiga o’tish.

66-maqsad: Nogironligi bo’lgan shaxslarni qo’llab-quvvatlashning samarali tizimini shakllantirish, ularning hayot sifati va darajasini oshirish olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo’yicha ustuvor yo’nalishlarni amalga oshirish maqsadida Harakatlar strategiyasining davomi sifatida 2022-2026 yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasi qabul qilindi. Mazkur Taraqqiyot strategiyasida ijtimoiy ta’minot, xususan, davlat pensiya ta’minoti tizimini yanada rivojlantirish bilan bog’liq bo’lgan asosiy yo’nalishlar aks ettirilgan. Mazkur yo’nalishlar u yoki bu darajada ijtimoiy ta’minot tizimini, shu jumladan, davlat pensiya ta’minoti tizimini yanada rivojlantirishga va uning barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Bir qator tadqiqotlarda jamg’arib boriladigan pensiya tizimining ijobiy jihatlari jamiyatda ijtimoiy adolatni ta’minlash, ijtimoiy kafolatlarni yaratish, siyosiy barqarorlikni vujudga keltirish va ta’minlab turishning asosiy shart-sharoitlaridan biri sifatida e’tirof etilgan. Shu bilan birga, jamg’arib boriladigan pensiya tizimining salbiy xususiyatlari ham mavjud. Jumladan, pensiya islohotlarini amalga oshirayotgan mamlakatlar jamg’arib boriladigan pensiya tizimini joriy qilish va faoliyat ko’rsatishini ta’minlash hamda ushbu tizimni aholining keng qatlamlari tomonidan qabul qilinishi bilan bog’liq muammolarga duchor bo’lishlari mumkin. Boz ustiga, pensiya islohotlarini endigina boshlayotgan mamlakatlar uchun jamg’arib boriladigan pensiya tizimining taqsimlanuvchi pensiya tizimi bilan o’zaro munosabatlarida bu muammolar yanada o’tkir tus olishi mumkin. Shuningdek, ushbu

tizimda moliyaviy risk darajasi yuqori bo'ladi, ayniqsa, nobarqaror iqtisodiyot sharoitida bu nihoyatda jiddiy masala hisoblanadi. Shunday bo'lsa-da, jamg'arib boriladigan pensiya tizimining kelajagi nisbatan porloqdir. Bayon etilganlardan ko'rinib turibdiki, pensiya tizimidagi islohotlar ishlovchilarning mehnat faoliyatidan keyingi moliyaviy barqarorligining keskinlashuviga, ishlovchilarning pensiyaga chiqqandan keyingi moddiy ta'minotiga, fuqarolarning qarilikda moddiy xavfsizligini ta'minlashga, shuningdek, fuqarolarni keksalik davrida kambag'allikdan himoyalashga, jamg'arib boriladigan pensiya tizimining ijtimoiy adolatni ta'minlash, ijtimoiy kafolatlarni yaratish, siyosiy barqarorlikni vujudga keltirish va ta'minlashga qaratilgan. Ammo, pensiya tizimini isloh qilish, avvalo, har bir mamlakatdagi demografik holat va iqtisodiyotning taraqqiyoti va boshqa omillar asosida amalga oshirilishini taqozo etadi. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillar davomida iqtisodiy faol aholi hissasiga ijtimoiy badallar bo'yicha yuklama tobora oshmoqda. Demografik bashoratlarga ko'ra, 2019-2025 yillarda pensiya yoshidagi aholining ulushi keskin oshishi kutilmoqda (yillik o'rtacha o'sish – 16 ming nafar fuqaro) va bu holat tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan (1950-1960-yillar) davrda tug'ilgan fuqarolarning umumiy belgilangan pensiya yoshiga etishi bilan bog'liqdir. Bu esa, o'z navbatida, Pensiya jamg'armasi xarajatlarining mutanosib ravishda oshishiga olib keladi. Mamlakat aholisining qarib borishi ko'rsatkichi shuni ko'rsatadiki, pensiya yoshidagi aholi soni o'sish tendentsiyasiga ega (2010-yildagi aholining umumiy soniga nisbatan 5,9 foizdan 2018-yilga kelib 7,4 foizgacha). Statistik tashkilotlarning ma'lumotlariga ko'ra, 2019-yildan boshlab pensiya yoshidagi aholi soni 9 foizdan ortadi va 2025-yilga borib 11 foizga etadi (2011-yildagi 6,2 foizga nisbatan). O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, dunyoda o'rtacha pensiya yoshi erkaklar va ayollar uchun 62 yoshni tashkil etsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 57,5 yoshni tashkil etadi (ayollar uchun 55 yosh, erkaklar uchun 60 yosh). Markaziy Osiyo davlatlarida, masalan, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikistonda yoshga doir pensiyaga chiqish huquqi erkaklar uchun 63 yosh, ayollar uchun 58 yosh. Qozog'istonda ayollarning pensiya yoshini 63 yoshga etkazish, bunda har yili pensiya yoshni 6 oyga bosqichma-bosqich oshirish yo'li bilan amalga oshirib boriladi. Turkmanistonda pensiya yoshi erkaklar uchun 62 yoshni, ayollar uchun 57 yoshni tashkil etadi. Ijtimoiy badallar miqdori va to'lovlar o'rtasida mutanosiblikka rioya etish, band bo'lgan aholining pensiya ta'minotini sug'urtalanganlik xarakterini ta'minlovchi asosiy prinsip hisoblanadi hamda pensiya tizimini moliyalashtirishda o'zining moliyaviy ishtirokini rag'batlantiruvchi ta'sir mexanizmi sanaladi. Fuqarolarning ijtimoiy sug'urta tizimida uzluksiz va uzoq muddatli ishtirokini rag'batlantirish mexanizmi murakkab va shaffof bo'lmasdan qolmoqda, buning natijasida mehnatga layoqatli aholining tahminan 10,2 mln. kishi davlat ijtimoiy sug'urtasi bilan qamrab olinmagan, ya'ni byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga ijtimoiy ajratmalarni amalga oshirmayapti. Halqaro mehnat tashkilotining talabariqa muvofiq, fuqarolarning pensiya ta'minoti tizimini barqaror

=====

rivojlanishi uchun badal to'lovchilar sonining pensiya oluvchilarga o'zaro nisbati 1:4 darajada bo'lishi ko'rsatilgan. Biroq, bugungi kunda O'zbekistonda bu ko'rsatkich o'rtacha 1 : 1,5 ga teng. Ishlovchilarning ijtimoiy sug'urtadagi uzoq muddat va uzluksiz ishtirokini rag'batlantirishdagi zaif mexanizmlar ularni sug'urta badallarini to'lamaslikning yangi usullarini qidirishga majbur etadi. Bularning barchasi aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimining pensiya ta'minoti sohasidagi asosiy yondashuvlarni qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan pensiya ta'minoti tizimini kompleks o'rganish va uni rivojlantirish yuzasidan takliflar tayyorlash hamda 2019-2030 yillarda pensiya ta'minoti tizimini isloh qilish Konsepsiyasini ishlab chiqish bo'yicha Chora-tadbirlar dasturi qabul qilindi. Mazkur Dastur quyidagilarni o'zi ichiga oladi:

1. Pensiya ta'minoti tizimining joriy holatini o'rganish, tahlil qilish va uni rivojlantirish bo'yicha takliflar tayyorlash. Jahon banki, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot dasturi ekspertlari bilan hamkorlikda pensiya ta'minoti tizimining asosiy kontseptul yo'nalishlarini aniqlash.

2. Pensiya ta'minoti tizimining samaradorligi va ijtimoiy adolatliligini oshirish masalalarini o'rganish. Bunda:

– aholining kam ta'minlangan qatlami uchun ijtimoiy nafaqalar tayinlash me'yorlari va standartlarini belgilash masalalarini qayta ko'rib chiqish;

– keksalarga va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga, shuningdek, davlat pensiyalarini tayinlash uchun zarur bo'ladigan talab etiladigan mehnat stajiga ega bo'lmagan shaxslarga pensiya (ijtimoiy nafaqa) tayinlash va to'lashning amaldagi mexanizmlarini qayta ko'rib chiqish;

– imtiyozli pensiyalarni tayinlashdagi imtiyozlarni optimallashtirish bo'yicha takliflar tayyorlash;

– ijtimoiy badal to'lovchilar qamrovining ko'lamini kengaytirish bo'yicha takliflar tayyorlash;

– pensiya ta'minoti tizimi samaradorligini oshirish va ijtimoiy adolatni ta'minlash bo'yicha tahliliy material va takliflar tayyorlash.

3. Fuqarolarning pensiya ta'minoti tizimida rag'batlantiruvchi xarakterdagi mexanizmlarni o'rganish:

– fuqarolarning pensiya ta'minoti tizimida uzoq muddatli va uzluksiz ishtirokini rag'batlantirish;

– mehnat stajining davomiyligi va ish haqi miqdoriga bog'liq holda pensiya miqdorlarini oshirish (talab etilgan me'yorlardan yuqori darajada);

– mehnat staji davomiyligini rag'batlantirish “xufyona iqtisodiyotdan chiqish”;

– mehnat migrantlari va norasmiy sektorni ijtimoiy sug'urta tizimiga jalb qilish yo'li bilan pensiya badallari to'lovchilar sonini tubdan kengaytirish bo'yicha takliflarni qayta ishlash va asoslash, to'lanayotgan pensiya badallarining shaffofligini ta'minlash;

– pensiya ta'minoti tizimida uzoq muddatli va uzlukusiz ishtirok etuvchi uqarolarni rag'batlantirish bo'yicha tahliliy material va takliflar tayyorlash;

4. Fuqarolarning ijtimoiy sug'urta (pensiya) tizimidagi ixtiyoriy ishtiroki mexanizmini o'rganish:

– fuqarolarning ijtimoiy (pensiya) sug'urta tizimida ixtiyoriy ravishda ishtirok etishining shart-sharoitlari bilan bog'liq masalalarni kompleks o'rganish;

– fuqarolarga uchinchi shaxslar uchun ixtiyoriy asosda sug'urta badallari to'lash huquqini berish. Ishlovchi er (xotin)ning mehnatga haq to'lash ko'rinishidagi daromadlari hisobidan ishlamayotgan turmush o'rtog'i uchun ixtiyoriy ravishda Pensiya jamg'armasiga sug'urta badallari to'lash huquqini taklif etish. Shu jumladan, pensiya yoshiga etgan, ammo zarur ish stajiga ega bo'lmagan fuqarolarga, davlat pensiyalarini hisoblashda etishmayotgan stajning xar bir oy uchun Pensiya jamg'armasiga bir martalik sug'urta badallarini to'lash huquqini taklif etish. Er (xotin) ishlamayotgan turmush o'rtog'i uchun Pensiya jamg'armasiga ixtiyoriy sug'urta badallari to'lash tizimi dunyoning ko'plab davlatlarida mavjud. Misol uchun, Yaponiyada bu tizim majburiy xarakterga ega, bunday tizim Shvetsiya va Buyuk Britaniyada ham mavjud.

– fuqarolarning majburiy va ixtiyoriy jamg'arib boriladigan pensiya ta'minoti izimini rivojlantirishga salbiy ta'sir etuvchi muammolarning oldini olish, shuningdek, jamg'arib boriladigan pensiya mablag'larining daromadlilikini oshirish;

– fuqarolarning pensiya ta'minoti tizimida, shu jumladan, jamg'arib boriladigan pensiya tizimidagi ishtirokini rag'batlantiruvchi xarakterdagi mexanizmlarni kuchaytirish bo'yicha tahliliy material va takliflar tayyorlash;

5. Avlodlarning moliyaviy ishtiroki ekvivalentligi va pensiya ta'minoti tizimining moliyaviy barqarorligini ta'minlash shart-sharoitlarini o'rganish:

– yoshga doir pensiya tayinlash uchun talab etiladigan minimal mehnat staji davomiyligining shart-sharoitlarini o'rganish (Xalqaro Mehnat Tashkilotining "Ijtimoiy ta'minotning minimal me'yorlari to'g'risida"gi 102-sonli Konventsiasida yoshga doir pensiya tayinlash uchun talab etilgan eng kam staj 15 yil qilib belgilangan. Dunyoning ko'plab davlatlari, jumladan, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlarida talab etilgan eng kam ish staji 10-15 yilga etkazilgan);

– ilg'or xorij tajribasini, shu jumladan, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari tajribalarini o'rganish asosida hamda asoslangan hisob-kitoblarga tayangan holda pensiya yoshini bosqichma-bosqich oshirib borish.

6. 2019-2030 yillarda davlat pensiya tizimini isloh qilish Konsepsiyasi loyihasi bo'yicha umumlashgan materiallar tayyorlash.

Xulosa qilib aytganda, shuni ta'kidlash joizki, davlat pensiya ta'minoti tizimini isloh qilish Kontsepsiyasi, ayni vaqtda, ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishi zarur va dolzarb bo'lgan eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy masalalardandir. Davlat pensiya ta'minoti

=====

tizimini isloh qilish Konsepsiyasi loyihasida quyidagilarga alohida e'tibor qaratilishi zarur, deb hisoblaymiz:

- O'zbekistonda pensiya ta'minoti tizimining joriy holati;
- mamlakatdagi demografik omillar;
- pensionerlar (yoshga doir, nogironlik va boquvchisini yo'qotganlik) soni va uning jami aholi tarkibidagi ulushi;
- imtiyozli shartlardagi pensiyalar;
- pensiyalarga ustama haqlar;
- pensiyalarning o'rtacha miqdori;
- aholining o'rtacha umr davomiyligi yoki yashash muddati;
- pensiya ta'minoti tizimiga davlat xarajatlari va uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi;
- pensionerlar uchun yaratilgan shart-sharoitlar;
- ish bilan band aholi (sug'urta badali to'lovchilar) sonining pensionerlarga nisbati.

Ana shu tahlil va xulosalar asosida O'zbekistonda pensiya ta'minoti tizimini qaysi yo'l bilan yoki qanday tarzda yanada rivojlantirish mumkinligi xususida tavsiyalar berish mumkin. Bir vaqtning o'zida davlat pensiya ta'minoti tizimini isloh qilish Konsepsiyasi loyihasida kishilarning turmush darajasining xavfsizlik modeli ham asoslanishi zarur. Buning uchun pensiya sug'urtasi tizimini yanada rivojlantirishning asosiy printsiplari ishlab chiqilishi kerak. Bu printsiplar quyidagilarni nazarda tutishi lozim:

- birinchidan, pensiyalarning miqdori pensiya sug'urtasi fondiga to'langan badallar miqdoriga hamda kishining mehnat faoliyati davomida uning pensiya sug'urtasida ishtirokining davomiyligiga bog'liq bo'lishi lozim. Bunday printsiplarning ekvivalentlik printsipli deb ataladi;
- ikkinchidan, pensiya miqdorining oshirilishi mamlakatdagi o'rtacha ish haqining oshirilishiga mutanosib ravishda amalga oshirilishi kerak;
- uchinchidan, pensiya miqdori pensionerlarning munosib turmush farovonligini ta'minlab berishi uchun etarli miqdorda bo'lishi zarur. Pensiya ta'minoti tizimini yanada rivojlantirishning asosiy maqsadi pensionerga munosib turmush farovonligi va hayot darajasini ta'minlab berishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun: pensiya ta'minoti tizimining huquqiy-me'yoriy asoslarini takomillashtirish, yangi tahrirdagi "Pensiya ta'minoti to'g'risida"gi qonun ishlab chiqish va qabul qilish; ilg'or xorij tajribalari asosida "Nodavlat pensiya ta'minoti to'g'risida"gi qonun ishlab chiqish va qabul qilish, xususiy pensiya fondlarining barqaror rivojlanishini ta'minlovchi, ular faoliyatini tartibga solishning samarali tizimini yaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Борисенко Н.Ю. Пенсионное обеспечение. Учебник. – М.: «Дашков», 2009. – С. 8.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2022-y., 06/22/113/0330-son).
3. Валентин Роик. Экономика, финансы и право социального страхования. Институты и страховые механизмы. – М.: «Альпина Пабlishер», 2012. – С. 56 с.
4. www.pfru.uz – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi rasmiy veb sayti.